

Сагинаева Айнагуль Нургалиевнаның
6D020300 – Тарих мамандығы бойынша Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған «VIII - XIII ғасырлардағы коман-
қыпшақтарының көрші халықтармен этно-тарихи байланыстары» атты
диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тақырыптың маңыздылығы қыпшақ этникалық қауымдастығының түркі тілдес халықтардың қалыптасу тарихында маңызды рөл атқаруымен сипатталады.

Қазақ халқының этногенезі және олардың этникалық байланыстары ерте кезеңнен басталады. Қыпшақ этникалық қауымдастығы еуразияның далалық аймағында бір жарым мыңжылдан астам уақыт тарихи оқиғалардың барысын анықтаған орта ғасырлардағы ірі тайпалық бірлестіктердің бірі болып табылады. Осыған орай коман-қыпшақтарының ортасында жүрген этникалық үдерісті зерттеу, олардың этно-тарихи байланыстарын, көрші халықтар тарихындағы орынын анықтау ғалымдар мен жас зерттеушілер назарында қала беруде.

Сонымен қатар, аталған тақырып көшпелілер өркениеті, солардың ішінен Ұлы дала аумағы шегінен асып, тарих сахнасына шыққан коман-қыпшақтарының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу бойынша да қызығушылық тудырып отыр. Әр түрлі тарихи деректерде олардың өзіндік атау алғаны тегін емес, бұл факті қалыптасқан көшпелілер, сондай-ақ отырықшылардың да ықпалдастығының жоғары деңгейде тарихқа енгенін көрсетеді. Бірақ, диссертациялық жұмыста қарастырылып отырған тарихи кезеңде көптеген мәселелердің шешім таппағаны байқалады, солардың қатарында диссертациялық жұмыстың тақырыбын да атауға болады.

VIII-XIII ғасырлар аралығында Еуразияның далалық аумағында қоныстанған түркі тілдес халықтардың, солардың ішінде коман-қыпшақтарының шығыстан батыс бағытындағы көші-қон үдерісіне қатысуы нәтижесінде туындаған этносаралық байланыстарын және тарихи-мәдени ықпалдастықтарын зерттеу қазіргі кездегі тарих ғылымында аса маңызды. Өйткені, ортағасырлық көшпелілер қоғамының экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани салаларының дамуының барлық аспектілері көші-қон үдерісі мен этникалық фактормен тығыз байланыста дамыды.

Орта ғасырларда көшпелі қоныс аударушы халықтардың ықпалымен қоныс аударып келген аумақтағы жергілікті халықтардың да этникалық құрамы өзгеріске ұшырап отырды. Дәл осындай факторлардың коман-қыпшақтарының этникалық қалыптасуы мен өзіндік танымына, рухани өміріне де өзіндік ықпалы болғаны анық. Сондықтан да, коман-қыпшақтарының этникалық шығу тегі, көрші халықтармен саяси, этно-тарихи байланысы мәселелерін зерттеу өте маңызды деп есептейміз. Өйткені, бүгінгі таңда ортағасырлық Қазақстан тарихы бойынша зерттеулер қатарында тақырып аса маңызды болса да,

қыпшақтану саласында біраз еңбектер жазылғанымен біз қарастырып отырған тақырып бойынша кешенді зерттеулер жоқ.

Бүгінгі таңда «қоман», «половцы» және «қыпшақ» атауларын сәйкестендіру мәселесі пікірталасты болып отыр. Ортағасырлық деректерде нақтылықтың жоқтығынан әлі күнге түркітанушы ғалымдар үшін «қоман», «половцы» және «қыпшақ» атаулары - бұл бір этникалық топтың деректерде әр түрлі аталуы ма, әлде әр қайсысы жеке-жеке этникалық қауымдастыққа жатқан ба соны да анықтау өзекті болып қала беруде.

Осыған орай зерттеудің маңызды бір міндеті қоман-қыпшақтарын кимек-қыпшақ бірлестігіндегі жеке этникалық топ ретінде негіздеу болып табылады.

Қазіргі кезде осы бағытта іргелі зерттеулер жүргізіп жүрген академик Б.Е. Көмеков араб деректері негізінде командарды қыпшақтармен тең дәрежедегі тайпа ретінде қарастырып жүр [1]. Академик Б.Е. Көмековтың пікірінше, командар бастапқыда қыпшақ тайпалары сияқты Кимек қағанатына тәуелді болған, ал XI ғасырда қыпшақтардың билікке келуіне байланысты кимек тайпаларымен бірге қыпшақтарға тәуелді болған. Б.Е. Көмеков араб деректері бойынша әр тайпаның өзіндік орналасу аумағының болғанын жазады. Соған сәйкес кимектер Ертіс, Шығыс Қазақстан жері мен Батыс Алтайда, қыпшақтар Орталық Қазақстан жерінде, ал командар қыпшақ тайпалық бірлестігінің батыс тармағын құрап, Аралдың солтүстігі мен Оңтүстік Орал тауларына дейінгі аралықтағы жерлерде қоныстанғанын айтады [1, с.14-17]. Сондықтанда, Б.Е. Көмековтың бұл пікірін негізге алып, диссертациялық зерттеуімізде тарихи деректерді салыстыра талдау және ғылыми зерттеулердің барынша дамытып, толықтырдық тақырыбын, ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан қыпшақ атауынан бөліп алмай қоман-қыпшақтары деп алдық.

Сондай-ақ, кезінде кеңестік тарих ғылымында ру-тайпалардың қарым-қатынасы маңызы болмағандықтан қоман-қыпшақтарының этникалық байланыстары тарихи зерттеулерде екінші қатарда қалып қойды. Мұның өзі біз қарастырып отырған тақырыптың өзектілігін, мазмұнының тың сипатын көрсетеді.

Зерттеу жұмысының нысаны. VIII - XIII ғғ. қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен этно-тарихи байланысын кешенді қарастыру.

Зерттеу жұмысының пәні. VIII - XIII ғасырларда қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен этникалық, саяси, мәдени, діни, сауда-экономикалық салалардағы өзара ықпалдастық үдерісін зерттеу.

Диссертация тақырыбын зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты соңғы тәуелсіздік жылдары тарихи ой жүйесіндегі өзгерістер мен жаңа көзқарастар тұрғысынан VIII - XIII ғасырлардағы қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен этно-тарихи байланысын анықтау болып табылады.

Алдымызға қойылған мақсатымызға қол жеткізу үшін зерттеу жұмысында төмендегідей міндеттерді жүзеге асырамыз:

- қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен қарым-қатынасы тарихын зерттеу бойынша пәнаралық тұрғылар мен түсініктерді қарастыру;

- қоман-қыпшақтарының батысқа қоныс аударуы және этникалық атауының орнығуына байланысты деректер мен зерттеулердегі жаңа көзқарастарды саралау;

- Оңтүстік Орал маңын қоныстанған кезеңде қоман-қыпшақтарының түркі тілдес халықтармен этникалық байланысқа түсуінің нәтижелерін зерделеу;

- қоман-қыпшақтарының Еділ-Орал бойы халықтарының этно-тарихында алатын орынын анықтау;

- қоман-қыпшақтарының ортағасырлық Кавказ жеріндегі халықтармен саяси және этникалық байланыстары тарихын зерттеу;

- қоман-қыпшақтарының Русь княздіктерімен қарым-қатынасы тарихын жаңа ғылыми зерттеулер мен деректер негізінде қарастыру;

- Византия империясының қоман-қыпшақтармен саяси және экономикалық байланыстар орнатуының басты себебін анықтау;

- Қоман-қыпшақтарының Венгрия королдігіне қоныс аударуының алғышарттары мен нәтижелерін саралау.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. Зерттеу жұмысының хронологиялық шегі VIII-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. Бастапқы шегінің VIII ғасырдан басталуының себебі, VIII ғасырдан бастап бұрын сірлер немесе оғыздар деп аталып келген тайпалар қауымдастығы енді қыпшақ-оғыз немесе қыпшақ атауымен тарих сахнасына шықты. Сонымен қатар, дәл осы тарихи кезеңде қоман-қыпшақтары Алтайдың солтүстігіндегі байырғы, атамекен қоныстарынан, бүгінгі Орталық Қазақстан жеріне, Кимек қағанаты аймағына қоныс аударып келген. VIII ғасырдан басталған қоман-қыпшақтарының көші-қон үдерісі XIII ғасырда Шығыс Еуропа жерінде моңғол шапқыншылығының салдарынан тоқтады.

Бұдан кейінгі кезеңде қоман-қыпшақтарының Еуразия аумағында халықаралық қатынаста жеке субъект ретінде әрекет жасауы шектелгенімен, олар XIV ғасырға дейін Шығыс Еуропа жерінде өз ықпалдарын сақтап қалды. Қоман-қыпшақтарының осы қоныс аударуы көшпелі халықтардың этникалық құрамына әсер етті.

Сонымен қатар, XIII ғасырдың соңында қоман-қыпшақтарының қоныстанған аумағында балбал тастардан мүсін қою дәстүрі жоғалып, оның орнына жерлеу кешендерінің жаңа түрлері мен дәстүрлері көбейді. Солтүстік Алтайдан басталып Шығыс Еуропа, Венгрия жерлерінде аяқталатын қоман-қыпшақтарының алты ғасырлық көшпелі тарихының кезеңдерін генетикалық сараптамалар қорытындылары мен археологиялық материалдар дәлелдеп отыр. Қоман-қыпшақтары қоныстанған даланың батыс аумағында тастан немесе ағаштан мүсін жасап, қорғандар тұрғызу дәстүрінің жойылуын археологтар қоман-қыпшақтарының ақсүйектерінің әлеуметтік мәртебесінің өзгеруіне байланысты деп есептейді.

Диссертацияның деректік негіздері.

Біздің зерттеу жұмысымыздың деректік қоры көпшілікке белгілі деректермен қатар, жаңадан табылған материалдар, қосалқы салалар бойынша жан-жақты, көлемді ақпараттарды қамтиды. Сондықтанда орта ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеп жүрген отандық ғалымдардың деректерді «сыртқы»

(ортағасырлық жазба деректер) және «жергілікті» (ішкі) деректер (ауызша деректер: аңыздар, жырлар, шежірелер және т.б.) деп жіктеу қағидасын ұстана отырып, дерек көздерін келесідей топтарға жіктеп қарастырамыз:

Деректердің бірінші тобына мұсылмандық (түркі, араб, парсы) және сириялық жазба деректер жатады.

Қоман-қыпшақтарының этникалық тарихы, қоныстану аумағы, көрші халықтармен байланысын зерттеу үшін түркі тілінде жазылған М. Қашқаридың «Диуани луғат ат-турк», араб тіліндегі Ибн Хордадбехтің «Китаб ал-Месалик ва-л-Мемалик», ал-Идрисидің «ал-Китаб ар-Руджжари», Әл-Якубидің «Китаб ал-Булдан», ал-Истахридың «Китаб масалик ал-мамалик», Абу Хамид ал-Гарнатидің «Мурибан бад Аджайб аль-Магриб», Ибн ал-Асирдің «Тарих-ал-камиль», Ахмад ибн-Фадланның, Марвазидың, парсы тіліндегі «Худуд ал-алам» географиялық шығармасы, парсы тарихшылары Джувейнидің «Тарих-и жаһангушай» және Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шығармаларының мәліметтері зерттеуімізді ғылыми негіздеуге мүмкіндік берді.

Қоман-қыпшақтарының Византиямен байланысы сириялық Михаил Бар-Сауманның (Сириялық) «Хроника» атты шығармасында жазылған. Онда сонымен қатар, командардың сенімі, тілі, қоныстану аймағы туралы ақпараттар сақталған. Жоғарыда аталған деректер негізінен алғанда шетелдіктердің қоман-қыпшақтар туралы субъективті көзқарастарын бейнелейді. Сондықтан да, бұл деректерді басқа да деректер тобымен салыстыра қарағанда ғана тарихи шындықты объективті түрде көрсетуге болады.

Деректердің екінші тобын, Қоман-қыпшақтарының Солтүстік Кавказ бен Оңтүстік орыс далаларын қоныстанған кезеңінен мағлұмат беретін ортағасырлық грузин, армян деректері және орыс жылнамалары құрайды.

Қоман-қыпшақтарының Грузия жеріне келуі «Патшалардың тарихы мен дәріптелуі» атты шығармада баяндалған. Сонымен қатар, орта ғасырлық грузиялық деректерде балқар және қарашай халықтарының этникалық тарихының, тілінің қалыптасуында қоман-қыпшақтарының ықпалы болғаны да жазылған.

Армян тіліндегі деректерден қоман-қыпшақтарының грузиндермен соғысып, нәтижесінде қоман-қыпшақтары Ганзак жерінен қоныстанғаны туралы мәлімет алдық. Ал, армян тарихшысы Матфей Эдесскийдің «Хронографиясы» негізінде қоман-қыпшақтарының батысқа 1051 жылдары қоныс аударғанын көреміз.

Қыпшақтардың славян халықтарымен арасындағы қарым-қатынастары жорық жырларында, яғни орыс жылнамаларында көрініс тапқан.

Деректердің үшінші тобын қытай тілінде жазылған деректердің жарияланған аудармалары құрайды. Атап айтқанда, Р.П. Храпачевский аударған «Юань ши» (Юань әулетінің ресми хроникасы) және орыс қытайтанушысы Н.Я. Бичуриннің «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» еңбектерінің құндылығы әлі күнге жойылмаған, сондықтан да біз де зерттеуімізде қоман-қыпшақтарының шығу тегі, қоныстанған аумағы туралы ақпараттарды негіздеу барысында қолдандық. Қазақстан тәуелсіздік алған соң шетелдік деректердің жаңа тобы пайда болды.

Олардың ішінен, Қытайдағы ШҰАР қоғамдық ғылымдар академиясы дайындаған «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» ежелгі дәуірден IX ғасырдың ортасына дейінгі Орталық Азиядағы түркі халықтарының тарихынан мол мәліметтер береді. Бұл жылнамаларда коман-қыпшақтарының бабаларының, Түрік және Сір-енда (Сеянто) қағанаттарының құрамындағы тағдырлары баяндалған.

Деректердің төртінші тобына венгриялық, латын тіліндегі және византиялық деректерді жатқызамыз.

Қоман-қыпшақтарының Венгрияға келуі «Деяние венгров» хроникасында баяндалған, онда сондай-ақ қоныстану аумағы да көрсетілген.

Латын тілінде жазылған тарихшы Ян Длугоштың хроникасы, коман-қыпшақтарын Венгрия Византияға қарсы соғысуға шақырған, 1063-1074 жылдары Венгрия королі болған Шаламон туралы, оның отбасы мен анасы, орыс князінің қызы Анастасия жөнінде жазған жалғыз дерек болып табылады.

Біздің зерттеуімізге қатысты византиялық деректерді ресей ғалымы М.В. Бибииковтың аударғаны, біздің зерттеу жұмысымызды біршама жеңілдетті.

Византиялықтардың коман-қыпшақтарының көмегімен пешенегтерді жеңгені, Византия жеріндегі коман-қыпшақтарының тарихы Византиялық ханшайым Анна Комнинаның «Алексиада» шығармасында баяндалған.

Батысеуропалық деректерге Г.Рубрук пен П.Карпинидің саяхатнамалық еңбектері, француз тарихшылары Жан де Жуанвиль мен Жак де Витри шығармалары, ағылшын хронисі Матвей Парижскийдің «Ұлы хроникасы» жатады.

Деректердің келесі бесінші тобын археологиялық, этнографиялық материалдар құрайды. Сондай-ақ, этно-тарихи байланыстарды зерттеу үшін диссертациялық жұмыста «ішкі» деректерге жатқызылатын ауыз әдебиеті үлгілерін, аңыздар мен шежірелерді тарихи ақпараты ауқымды және коман-қыпшақтарының көрші халықтармен байланысын салыстыра қарастыруда маңызды дерек ретінде пайдаландық.

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері мен материалдары коман-қыпшақтарының мәдениетінен хабар беріп қана қоймай, сонымен қатар қоныстану аймағын анықтауда да септігін тигізді.

Сонымен қатар, жекеленген халықтар: қазақ, алтай-құманды, башқұрт, бұлғар және т.б. тарихы бойынша жарық көрген этнографиялық материалдар мен жинақтар ауыз әдебиеті үлгілері, жырлары, дастандары, аңыздарының сақталуы біздің зерттеуімізге қажетті ақпараттарды сараптауда маңызды орынға ие болды. Сондай-ақ, зерттеуімізде Әбілғазының «Түрік шежіресі», Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», С.Толыбековтің «Қазақ шежіресі», А. Сейдембектің «Қазақтың ауызша тарихы» және т.б. шежіре деректерді пайдаландық.

Деректердің соңғы алтыншы тобына генетикалық зерттеулердің нәтижелерін жатқызамыз. Зерттеу жұмысымызда коман-қыпшақтарының жеке этникалық топ болғанын және қоныстану аумағын нақтылау үшін генетик ғалымдар жариялаған ДНК сараптамалар нәтижелерін қолдандық.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- Пәнаралық байланыстар тұрғысы мен салыстырмалық талдау әдістері негізінде қоман-қыпшақтарының ерте ортағасырлық этно-тарихи үдерістердегі алатын орны мен рөлі анықталды;

- Қоман-қыпшақтарының батысқа көші-қон үдерісі, этникааралық байланыстардың табиғаты туралы теориялық ұстанымдарды талдау негізінде аталған этникалық бірлестіктің қоныс аударуының себебі мен қоныстанған аумақтары нақтыланды;

- генетикалық зерттеулер нәтижелерін (Ж. Сабитов, Б.А. Мұратов, Р.Р. Сүйінов, В.Г. Волков), жазбаша деректерді, халық ауыз әдебиеті үлгілерін салыстыра талдау негізінде қоман-қыпшақтарының Еділ-Орал аумағындағы қыпшақ тілді халықтар – башқұрт және қыпшақ-бұлғар қауымдастығының этникалық келбетінің қалыптасуына ықпалы анықталды;

- Қоман-қыпшақтарының Солтүстік Кавказ халықтарымен (алан, адыгей, қарашай, балқар, қарайым, құмық) этно-генетикалық және этно-мәдени байланыстары деректер мен зерттеулерді талдау негізінде нақтыланды;

- Киев Русі тарихындағы қоман-қыпшақтарының саяси және мәдени ықпалы туралы ұстаным негізделді;

- Қоман-қыпшақтарының Оңтүстік Орал жерлерін қоныстанған кезеңі мен XII ғасырлардағы Венгрия Королдігі аумағындағы венгрлермен өзара ықпалдастығы анықталды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және тәжірибелік құндылықтары. Диссертацияда ұсынылған теориялық тұжырымдар, қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен этно-тарихи байланысының нәтижелері, орта ғасырлардағы түркі халықтарының қарым-қатынасы тарихын қарастырған зерттеулерде қолдануға болады. Сонымен қатар, диссертациялық зерттеудің материалдары мен түйіндері түркі тілдес халықтардың этникалық тарихы бойынша ЖОО-да арнайы курстар мен дәрістер оқу үшін, оқу құралдары мен бағдарламаларын, оқулықтарын әзірлеуде, қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен байланысы бойынша ғылыми еңбектерді жазуда қолданылуы мүмкін. Диссертацияның тарихнамалық, деректанулық бөлімдері қоман, кимек, қыпшақтану бойынша қажетті материалдарды іздеуде зерттеушілердің жұмысын жеңілдетеді. Диссертация нәтижелері қоман-қыпшақтар бойынша жаңа зерттеулердің туындауына септігін тигізуі мүмкін.

Зерттеу жұмысының қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдары:

1. Этностың рухани дамуы мен артта қалуының мәнін ашу үшін оны зерттегенде ішкі құрылымындағы әлеуметтік, генетикалық, рухани-материалдық қайшылықтарға мән беру керек. Тарихи кезеңдерде этникалық қауымдастықтардың қоныс аударуы нәтижесінде олардың іштей шоғырлану үдерісі өтеді. Осы жағдайда рухани дамуы мен этникалық мәнінен айырылған қауымдастық өзінің тарихи тамырынан ажыратылады. Ал, тарихтың төзіне төтеп беріп, өзінің табиғи-тарихи негізін сақтап қалған халықтың бірегейлігі әлеуметтік, генетикалық, рухани және материалдық мәдениетінің тұтастығы негізінде анықталады. Осы тұрғыдан алғанда қоман-қыпшақтарының көші-қон үдерісін басынан өткергеніне, жаңа жерлерге қоныстанғанына қарамастан этникалық бірегейлігін сақтап қалған деп есептеуге негіз бар. Бұл олардың

қоныс аударып келген аймақтарға өздерінің мәдени-этникалық ерекшелігінің белгісі, айрықша маркері болған жерлеу дәстүрін алып келуі, яғни биік қорымдар мен тас мүсіндерді тұрғызуы, құрбандық шалу дәстүрін сақтауы және осы ата-бабаларынан келе жатқан салт-дәстүрін, наным-сенімдерін ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз сабақтастықта жеткізіп отырғанымен түсіндіріледі.

2. Көшпелі мал шаруашылығы негізгі тіршілік көзі болғандықтан климаттың өзгеруі, табиғат апаттары, жайылымдық жерлер үшін қақтығыстар нәтижесінде қоман-қыпшақтары қоныстану аумағын бірнеше рет өзгертуге мәжбүр болған. IX ғасырларда олар бүгінгі Орталық Қазақстан аумағына қоныс аударған. Ал, IX-XIII ғасырлар аралығында қоман-қыпшақтары кимек-қыпшақ конфедерациялары құрамында, Қазақстан аумағын қоныстанған пешенег, оғыз, қаңлы халықтарымен байланысқа түскен. Бұл байланыстар этникалық қауымдастықтардың шығу тегінің, тарихи бастауларының ортақтығы мен территориялық жағынан шекаралас орналасуы, шаруашылық және мәдени өмір сүру салтының ұқсастығы, сонымен қатар, этникалық өзіндік танымының бірегейлігі негізінде жүзеге асқандығын көрсетеді.

Қоман-қыпшақтарының шығыстан батысқа қарай бағытталған көші-қон үдерісінің бүгінгі Қазақстан территориясы арқылы өткені туралы кешенді зерттеулер жоқ. Көші-қон үдерісінің қай аймақтан басталғанын анықтау үшін, қоман-қыпшақтарының бастапқы орналасқан жерін анықтау қажет болды. Зерттеу барысында қоман-қыпшақтарының алғашқы қоныстанған жері Солтүстік Алтайдағы Со аймағы болғанын ортағасырлық жазба деректер, археологиялық, этнографиялық, материалдар, генетикалық зерттеу нәтижелерінің қорытындылары мен халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде дәлелдедік.

3. XI ғасырдың бірінші жартысында Еділ-Орал өңірінде бұлғар, башқұрт, чуваш және фин-угорлық тайпалармен қоман-қыпшақтары арасында этно-тарихи ықпалдастық орын алғанын жазба деректермен қатар, қазіргі генетикалық, археологиялық, лингвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер нәтижелері де анықтап беріп отыр. Әскери-саяси күшінің артуына байланысты қоман-қыпшақтары аймақта беделді болды да, нәтижесінде қыпшақ тілдік тобына жататын түрлі тайпалық бірлестіктер қалыптасып, бүгінгі башқұрт халқының этникалық сипатына негіз болған этно-мәдени белгілері орныққан.

4. XI ғасырдың ортасында қоман-қыпшақтары қыпшақ бірлестігінің алдыңғы авангарды ретінде батысқа қоныс аударып, Қырым, солтүстік Кавказ, Оңтүстік орыс далаларын қоныстанған. Дәл осы кезден бастап олар орыс жылнамаларында «половцы», ал батысеуропалық, византиялық деректерде «қоман» атымен танылған.

Қоман-қыпшақтары солтүстік Кавказ жерінде мықты әскери-саяси ықпалға ие болған. Жергілікті халықтармен тығыз байланыс орнатуы нәтижесінде, қарашай, балқар және құмық халықтарының этникалық қалыптасу тарихында аса маңызды орынды иеленген. Сондықтан да, құмықтар өздерін қоман-қыпшақтарының бір тармағы ретінде санаған.

5. Осы күнге дейін зерттеулердің басым көпшілігі орыс жылнамалары бойынша XI ғасырдың ортасында Оңтүстік орыс далаларына келген қоман-қыпшақтарының жергілікті халықпен қарым-қатынасын тек бір жақты қақтығыстық сипатта өрбіген деп қарастырып келген болатын.

Зерттеу барысында қосымша деректер мәліметтері негізінде екі халықтың арасындағы байланыс бастапқыда бейбіт келісіммен басталған, бірақ кейін геосаяси жағдайларға байланысты олардың арасында соғыс жағдайы орын алғанын анықтадық. Сонымен қатар, екі халық арасында бейбіт жағдайда мәдениеттердің алмасуы мен некелік одақтар да болған. Қоман-қыпшақтарының аймақтағы саяси ықпалының жоғары болғандығынан, Ерте орыс мемлекетінің ыдырауы және кейіннен орыс княздіктерінің бір орталыққа бағыну үдерісінде олардың айтарлықтай маңызды рөл атқарғанын атап көрсету қажет.

6. Қоман-қыпшақтарының XI-XIII ғасырларда Шығыс Еуропа жеріндегі саяси оқиғаларға Венгрия және Византиямен одақтастығы негізінде қатысуы, аталған тайпалардың батысқа көші-қон үдерісін жалғастырды және көшпелілер қоныстанған жаңа жерлердегі халықтардың саяси, этникалық тарихына ықпалын тигізді. Қоман-қыпшақтарының отырықшы халықтармен этникалық, мәдени, әлеуметтік өзара байланыстарының нәтижесінде жаңа мәдени орта, жаңа этникалық топтар қалыптасты.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлданыуы. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасында талқылаудан өтті.

Диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 14 мақала негізінде жарық көрді. Соның ішінде 7 мақала ҚР БҒМ БҒСБК журналдарында, 6 отандық және шетелдік халықаралық ғылыми конференциялар жинақтарында және 1 мақала Scopus базасында тіркелген журналда сыннан өтті. Оларда жұмыстың теориялық принциптері мен нәтижелері сипатталды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.